

SOCIÁLNE DILEMY A KONFLIKTY

ŠTEFAN NÉMETH, Katedra humanistiky Matematicko-fyzikálnej fakulty UK, Bratislava

NÉMETH, Š.: Social Dilemmas and Conflicts.
FILOZOFIA 49, 1994, No 5. p. 273.

The paper presents the analytical approach to social conflicts, introduced into the western social thought first of all by the theory of games. This approach differs strongly from the traditional one, which has been significant for social reasoning and social activity in our milieu up to now. Conflicts and cooperation are discussed in the context of strategic rationality, making use of instructive illustrations in the basic argumentation of analytic philosophy.

Ráмец, v ktorom sme zvyknutí uvažovať a konať, je daný istými paradigmami, ktoré sa zrodili a etablovali ako výsledok sociálnych a kultúrnych výkonov predchádzajúcich období a – v našich podmienkach to treba zvlášť podčiarknuť – výraz istej socio-kultúrnej tradície. Nie vždy a v plnom rozsahu sme schopní tieto previazanosti reflektovať. Myšlienková tradícia, ku ktorej sme v tomto geograficko-historickom priestore svojím uvažovaním väčšinou primknutí, ktorej paradigmy sme si z rôznych dôvodov osvojili, sa vyznačuje záľubou pracovať s veľkými plochami, univerzáliami, kolektivistickými pojmami, rozumom skôr syntetickým než analyticko-kalkulatívnym. Preferuje razantné, diskontinuitné riešenia, a pretože v nej dominuje viera v zásadnú totožnosť ontologického statusu pravdy a sociálnej spravodlivosti, nie je jej cudzia mentalita typu *Fiat justitia pereat mundi*. Existuje však aj iná tradícia, ktorá pri uvažovaní a konaní – i pri uvažovaní o konaní – má na pamäti väčšmi než pravdu a kolektívne bytie existenciu a vzájomnú závislosť ľudí ako primárne individuálnych aktérov. „Kolektivistika – píše J. B. Buchanan – ... sa spolieha na správne vyšpecifikovanie cieľov sociálneho konania, ktoré sú nezávislé od individuálnych hodnôt; individualista musí mať neustále na pamäti vzájomnú existenciu svojich druhov, ktorí majú tiež svoje hodnoty“ [2]¹.

Z rozdielnosti týchto dvoch prístupov vyplývajú aj podstatné rozdiely, pokiaľ ide o chápanie konfliktu, jeho – pozitívnej či deštruktívnej – sociálnej funkcie, vzťahu konfliktu a kooperácie a pod.

Iste nie je náhodné, že práve individualisticko-metodologický prístup sa ukazuje byť najviac kompatibilný s uplatňovaním analytických metód prenikajúcich do sociálno-teoretického myslenia z iných teoretických domén. Pod tlakom hroziaceho nebezpečenstva globálnej civilizlačnej krízy sociálne teórie sa čoraz intenzívnejšie sústreďujú na otázku, ako napomáhať rozširovanie kooperatívnych stratégií v riešení interpersonálnych a sociálnych konfliktov medzi jednotlivými sociálnymi, ekonomickými, politickými aktérmi či príslušníkmi rôznych

¹ Vzhľadom na istú špecifickú citlivosť späť s konotáciou týchto výrazov treba snáď pripomenúť, že tu nejde o akýsi kolektivistický nihilizmus, ale o odlišnosti – najmä pokiaľ ide o priority a smer – metodologickej konštrukcie.

etnických, konfesiónálnych a pod. hnutí. Vypracúvanie pravidiel kooperácie a dosahovania konsenzu v riešení konfliktov sa stáva prioritnou úlohou celého radu disciplín, od teórie hier cez ekonomické, politologické teórie po psychológiu, sociológiu, etiku a filozofiu. Hľadanie kooperačných modelov predstavuje v súčasnosti už nie iba jeden z dôležitých morálnych imperatívov, ale otvorenú a naliehavú civilizačnú výzvu, ktorá v značnej miere prispieva k nevidanému rozmachu mnohorakých humanistických iniciatív, ideových i praktických politických, sociálnych hnutí a prúdov.

Podľa R. D. Luca a H. Raiffu ([7], 11) problém konfliktu je témou, ktorá zamestnávala odjakživa myslenie ľudí viac než čokoľvek iné, azda až na Boha a lásku. Okrem každodenných životných situácií a príbehov sú konflikty najčastejším predmetom veľkých historických narácií i fiktívnych literárnych útvarov, ktorých sa často sami cítime byť účastníkmi; odmietať ich na základe morálnych argumentov alebo imperatívov svojej náboženskej viery, zavše ich prijímame s implicitnou rezignáciou, na spôsob antických tragédií, a inokedy ich schvaľujeme ako povstanie proti zlu v mene spravodlivosti. V teoretickej rovine sa im venuje dlhý rad vedných disciplín od ekonomických, politických, právnych po vojenskej vedy, rozličné príručky na riešenie osobných konfliktových situácií, v praktickej rovine sa ich snažia riešiť špecializovaní odborníci od psychoanalytikov a psychológov po súdy a ďalšie inštitúcie ekonomického, právneho a politického systému spoločnosti.

V západnom sociálno-teoretickom myslení posledných desaťročí sa ukázala čoraz naliehavejšou potreba nových prístupov k problematike konfliktov a v riešení otázky zladovania partikulárnych a individuálnych záujmov s verejnými záujmami. Vedci sa pokúsili vypracovať techniky, vrátane matematických metód, pomocou ktorých by bolo možné nielen adekvátnejšie analyzovať, ale – ako sa predpokladalo – najmä efektívnejšie riešiť problémy sociálnej kooperácie, napomáhať koexistenciu jedincov a sociálnych komunít. V sociálno-filozofickom myslení vznikala nová orientácia, ktorá sociálne konflikty zvažovala triezvejšie, ako nevyhnutný sprievodný jav ľudských spoločenských, no súčasne sa ich pokúšala analyzovať racionálnymi metódami a snažila sa vo vzťahu k nim pestovať iný, racionálny a zároveň pragmatický vzťah.

Významným impulzom v tomto hnutí boli priekopnícke práce v oblasti matematickej teórie hier (J. von Neumann a O. Morgenstern). V prvom období si najmä ekonómovia, politici a vojenski stratégovia sľubovali od nej vypracovanie stratégií zaručujúcich maximálne zisky a víťazné pozície vo vlastný prospech na úkor protihráčov (tzv. hry s nulovým výsledkom). V neskoršom období, najmä v šesťdesiatych rokoch, boli dominantné (agresívne) stratégie postupne vystriedané kooperatívnymi stratégiami. Zmena priority súvisela s posunmi, ku ktorým dochádzalo v dôsledku zmien v hodnotení sociálnej, medzinárodno-politickej, vojensko-politickej a v neposlednom rade aj ekologickej situácie vo svete. Kritika agresívnych stratégií poukazovala na vratkosť a deštruktívne dôsledky prístupu, ktorý pokladá sociálne konflikty za hry s nulovým výsledkom. Tie sa vyznačujú tým, že každý môže získať iba na úkor protihráča (súčet ziskov na jednej strane a strát na strane druhej sa rovná nule) a každý z účastníkov v nich vychádza z toho, že protihráč považuje konflikt za hru s nulovým koncom. Tam, kde vzájomný vzťah účastníkov konfliktu charakterizuje absencia vzájomnej dôvery, vždy hrozí nebezpečenstvo, že konflikt sa bude riešiť podľa spomenutého modelu, bez ohľadu na to, že zisk je len iluzórny (strata na jednej strane zďaleka nie vždy je skutočným ziskom na strane druhej) ([4], 19). Konflikty však možno riešiť v zásade efektívnejšie, kooperatívnou stratégiou. V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch sa preto záujem teoretikov v oblasti sociálnych vied sústreďoval na hry s nenulovým výsledkom, v ktorých každý účastník môže za predpokladu kooperácie získať. Bolo to obdobie, kedy – podľa svedectva E. Koháka – na amerických univerzitách štúdium humanitných disciplín bolo pod vplyvom teórie hier do značnej miery zamerané na konštruovanie a rozbor dilemových situácií ([6], 48).

Jedným z prejavov novej orientácie je, že tradičný pohľad na sociálne konflikty ako na oblasť *bojov* zamenila pohľadom na ne ako na istú formu strategických *hier*. Rozdiel medzi

týmito dvomi metaforami je evidentný: v metafore boja je protivník prekážkou, ktorá musí byť eliminovaná; cieľom boja je odstrániť, vytláčiť protivníka.

V súvislosti s chápaním konfliktu ako hry, resp. boja A. Rapoport (19), 150) uvádza pozoruhodný príklad z dejín vojenstva. Vedenie vojny sa kedysi chápalo ako gentlemanská hra a prevažovali v ňom pravidlá podobné hre. K tomu napr. patrilo vzájomné uznávanie pravidla, že ak sa jedna z bojujúcich strán dostala do určitých pozícií, ktoré boli všeobecne pokladané za „neudržateľné“, vzdala sa ďalšieho boja. Neexistuje zrejme jednoznačná odpoveď na otázku, či je moralita boja ako hry v každej situácii vyššia ako moralita „boja na život a na smrť“. (Tolstoj vo *Vojne a mieri* popiera morálnu prioritu chápania boja ako hry a stavia proti tomu moralitu „totalnej vojny“: knieža Andrej sa vyslovuje proti akémukoľvek prejavu humanizmu vo vojne, pretože podľa neho by potom ľudia boli ochotní bojovať iba za vec, pre ktorú stojí za to zomrieť.) Podľa Rapoportu stanovisko „totalnej vojny“ (v zmysle metafory boja) existovalo v Rusku od napoleónskych vojen a vysvetľuje postoj Rusov v začiatku 2. svetovej vojny, keď stále sa vracajúcou témou nemeckých frontových správ v prvých mesiacoch vojny bol údiv nad tým, že Rusi jednoducho nedokázali „pochopiť“, že boli porazení. Rozdielnosť týchto dvoch postojov možno vysvetliť tým, že nemecké vojenské vedenie zmyšľalo v kategórii vojny ako hry, kým Rusi nie. „Gamelike“ zmyšľanie spravidla charakterizuje stranu, ktorá si o sebe myslí, že je víťazom a apeluje na „zbytočnosť“ ďalších nákladov a strát. Po Stalingradskej bitke sa Rusi správali podobne (letáky zhadzované na nemecké línie s mapkou vyznačujúcou ruské a nemecké pozície a s argumentami o nezmyselnosti ďalšieho boja, ktoré vychádzali z predpokladu, že mapa má pre obidve strany rovnaký logický význam a implikuje rovnaký logický záver.

Boj vo svojej ideálnej forme neobsahuje racionálne kalkulácie či strategické úvahy, charakterizuje ho skôr dokonalá absencia racionality a jeho cieľom je likvidácia protivníka. V hre naopak protivník predstavuje dôležitého, ba nevyhnutného partnera, bez účasti ktorého sú ciele nedefinovateľné. Hra definovaná ako priestor pre kompetitívne vzťahy protihráčov (napríklad na ekonomickom trhu) sledujúcich určité ciele v rámci určitých vzájomne prijatých pravidiel predpokladá dostatočne vysoký stupeň a vzájomnú porovnateľnosť kompetitívnych schopností zúčastnených subjektov, na druhej strane sú tieto schopnosti samy výsledkom zotrvania protihráčov v partnerských vzťahoch. Protivníci v nich vystupujú ako kooperujúci partneri, ktorých spolupráca spočíva minimálne v tom, že rešpektujú pravidlá hry a že jeden druhému predkladajú maximálne možnú „výzvu“ (tento predpoklad je v hre vždy prítomný: hráč musí počítať s maximálnym výkonom zo strany druhého protihráča). Tvoria spolu istú komunitu, ktorej členovia komunikujú rovnakým jazykom, zdieľajú rovnakú predstavu o hodnote predpokladaného zisku a nevidia jeden druhého ako prekážku, ale skôr ako zrkadlo seba samého, koho záujem síce môže byť diametrálne odlišný, musí sa však snažiť pochopiť druhého ako rovnakú racionálnu bytosť, ktorej uvažovanie, racionálny chod myslenia musí zohľadňovať a rešpektovať.

Dôležitou vlastnosťou chápania konfliktu ako hry – konfliktu obsahujúceho v sebe moment kooperácie – je, že ak je výsledok jasný (dokonale predvídateľný), hra sa ukončí. (Šachová partia sa preruší v momente, keď je jasné, že po ťahu x bude výsledkom víťazstvo jedného z hráčov a obaja hráči uznávajú, že je zbytočné pokračovať). Pri jednoduchých hrách skúsenejší hráč vie odpovedať na každý ťah protihráča ťahom, ktorým ho blokuje. Takáto hra, ktorú hráči vopred dokonale pochopili – ktorej výsledok je vopred známy –, sa preto ani neodohráva; nehranie takýchto hier môžeme tiež chápať ako istý druh kooperácie. (Absolútna väčšina životných situácií je za normálnych okolností založená práve na takejto implikitivej kooperácii.)

Ukázalo sa teda, že spoločenské hry predstavujú dobrý model racionálneho správania ľudí v situáciách, v ktorých 1. existujú konflikty záujmov, 2. existuje určitý počet alternatív v každej fáze danej situácie (ideálny hráč je „vševvedúci“, t. j. kalkuluje s každou eventualitou) a 3. ľudia sú v stave hodnotiť dôsledky svojich volieb, brať do úvahy, že výsledok je determinovaný nielen vlastnou voľbou, ale aj voľbami druhých, nad ktorými nemajú kontrolu. (Racionálny hráč je ten, ktorý zohľadňuje všetky uvedené okolnosti a spravidla predpokladá, že

jeho partner je tiež racionálnym hráčom.) Teória hier je dôležitou súčasťou teórie racionálnej voľby vychádzajúcej z toho, že individúa si zo súboru možných alternatív volia tú, ktorá im prináša najlepší výsledok, resp. ktorá maximalizuje zisky a minimalizuje straty. Jednou zo základných charakteristík tejto teórie je tzv. strategická racionalita. Z tohto hľadiska pri aplikácii na oblasť spoločenského života, ľudského konania a správania v situáciach rozhodovania a konfliktov ide o charakteristiku, ktorá je diametrálne odlišná od tradičného – v reálnom živote stále prítomného – prístupu k problematike spoločnosti. Tento prístup z pohľadu akejsi „sociálnej fyziky“ s jej prevládajúcou parametrickou racionalitou neprisuduje nijaký podstatný význam práve takým dôležitým aspektom sociálneho bytia, akým sú záujmy ľudí, túžby, ciele a motívy ľudského konania. Východiskom pre takto ponímanú teóriu spoločnosti nie sú – ako v druhom prípade – akcie a interakcie „slepých mäs“, ale individuálni ľudia s ich individuálnymi záujmami a cieľmi, vytvárajúci pluralitnú scénu sociálneho života.

Strategická racionalita. Racionalita v kontexte rozhodovania predstavuje kalkulácie druhu „Ak urobím toto, stane sa toto . . . , ak urobím to, stane sa to . . . Keďže dávam prednosť tomuto, urobím toto . . .“. Parametrická racionalita predpokladá buď to, že dôsledky každého konania sú isté, alebo, ak nie sú isté, racionálne rozhodovanie je možné za predpokladu, že sú známe pravdepodobnosti výsledkov spojených s jednotlivými voľbami. V druhom prípade už nestačí iba porovnávať preferencie výsledkov jednotlivých možných volieb, ale treba porovnávať a usporiadať aj preferencie rôznych výsledných rizík. To je možné len vtedy, ak v ktorejkoľvek danej situácii, v ktorej sa uskutočňuje rozhodovanie, je svet daný, t. j. vzťah medzi udalosťami, dôsledkami a pravdepodobnosťami je pevný a dostatočne poznateľný. Tento typ racionality je charakteristický pre náš vzťah predovšetkým k fyzikálnemu svetu, k objektom prírody („hra proti prírode“; v sociálnom svete charakterizuje najmä agresívne stratégie, pri ktorých s jednotlivcami alebo ich skupinami nakladáme ako s činnými objektmi svojho konania). V metafore hry, ako sme uviedli, racionálny hráč berie do úvahy svojho partnera ako rovnocenného účastníka partie, ako subjekt. Tento postoj sa líši diametrálne od inej konfliktovej situácie, kde jeden z účastníkov konfliktu pozerá na druhého nie ako na partnera, ako na jemu na roveň postavený subjekt, ale ako na objekt, a neuvažuje o ňom v termínoch kooperácie a partnerstva. V tejto situácii sa o druhom uvažuje výlučne ako o objekte, ktorý sa má exploatovať ako prostriedok, ako zdroj vlastného bohatstva.

Situácia je radikálne odlišná, ak je rozhodujúci sa konfrontovaný s oponentom, ktorý je rovnako racionálny, je informovaný o relevantných faktoch (pravdepodobnostiach a pod.) a má rovnaké možnosti voľby, ktorého záujem – t. j. jeho radenie preferencií výsledkov – je však odlišný. Teória hier sa zaoberá problémami tohto druhu. Racionalita, ktorá zohľadňuje tento vzťah, je strategickou racionalitou a analogické situácie, predstavujúce ťažiskový záujem teórie hier, sa označujú ako strategické hry (alebo len hry).

Hra s nulovým súčtom. Vo svojej typológii hier A. Rapoport ako najjednoduchší prípad uvádza hru s dvomi alebo viacerými osobami, ktoré majú totožné záujmy a dokážu medzi sebou komunikovať; túto hru preto možno pokladať za hru s jednou osobou („proti svetu“). Identita záujmov a v konečnom dôsledku aj identita osôb nevytvára situáciu hry vo vlastnom zmysle slova a uvedený typ by sme mohli pokladať skôr za prípad parametrickej než strategickej racionality. Druhým (teda vlastne prvým) najjednoduchším prípadom je *hra s dvomi osobami*, ktorých záujmy sú naopak diametrálne protikladné. Vo svojej idealizovanej forme predstavujú východiskovú situáciu pre číry konflikt.

Predpokladajme, že každý z hráčov má jednu voľbu spomedzi niekoľkých alternatív, žiadny z nich nepozná voľbu druhého, pričom konečný výsledok je determinovaný príslušnou dvojicou volieb obidvoch hráčov. Hra sa nazýva hrou s nulovým súčtom, pokiaľ výsledok jedného hráča je vzhľadom na výsledok druhého negatívny.

Majme hráčov A, B; hráč A (B) uvažuje takto: „Ak ja urobím toto a B (A) urobí to, stane sa to a to; ale ak ja urobím toto (totožné s predchádzajúcim toto) a B (A) urobí to (iné než predchádzajúce to), potom sa stane to a to atď.“ Hráč A (B) musí brať do úvahy všetky alternatívne dvojice volieb, nemá však možnosť ovplyvniť voľbu druhého (v takom prípade by šlo o problém parametrickej racionality). Aké bude riešenie dilemy v prípade dvoch racionálnych hráčov s protikladnými preferenciami? Je zrejmé, že nemôže spočívať v maximalizácii utility (v maximálnom zvýšení výnosu vo vlastný prospech) pre jednotlivých hráčov, lebo čo je maximálne dobré pre A, bude maximálne zlé pre B, a naopak. Najlepší možný výsledok pre oboch preto predstavuje tzv. *riešenie maximin* (maximum minimorum).²

V našom prípade možné voľby pre A (B) sú a^1 , a^2 (b^1 , b^2) s možnými výsledkami (a^1 , b^1), (a^2 , b^1), (a^1 , b^2), (a^2 , b^2). Riešenie v jednoduchej matici

	b^1	b^2
a^1	4	2
a^2	5	-3

predstavuje voľbu (a^1, b^2) = 2; zisk 2 z hľadiska A (z hľadiska B predstavuje stratu -2).

V analýze sociálnych interakcií sa viac než hry s nulovým súčtom (predstavujúce čiru konfliktovú situáciu) využívajú ako model kooperácie a konfliktu n-osobové hry s nenulovým súčtom. V predchádzajúcich prípadoch riešenie hry možno definovať pomocou bodu rovnováhy jednotlivých stratégií, ktorý sa racionálnym hráčom ponúka automaticky ako vzájomne prijateľný. Pre analýzu problémov sociálneho sveta, ktorý má charakter otvoreného dynamickeho systému, sú hry s nenulovým súčtom ako teoretický model ďaleko podnetnejšie.

Hra s nenulovým súčtom. Hru s nenulovým súčtom možno totiž chápať ako rozšírenie hry s nulovým súčtom o externalitu predstavujúce odmeny alebo tresty, ktoré sú pridelované zvonka. Heuristická sila teórie hier pre sociálnu teóriu spočíva práve v tom, že pootvorila dvere k exaktnejšiemu spôsobu uvažovania o vnútornej racionalite sociálneho konania, o tom, ako je možná kooperácia a kolektívne konanie vo svete racionálnych egoistov, za akých predpokladov a či sú vôbec schopní jednotliví aktéri koordinovať svoje individuálne preferencie. Charakteristické pre n-osobové hry s nenulovým súčtom je, že involvujú rozpor medzi individuálnou a kolektívnou racionalitou ([10], 99); konanie racionálnych egoistov podľa osvedčeného pravidla maximin v určitých situáciách, v sieti vzťahov vzájomnej závislosti, sa obráti

² Hráč je konfrontovaný s rôznymi možnými situáciami, v závislosti na ktorých môže získať alebo stratiť, pričom tieto situácie sú dané nezávisle od neho. Zisk, resp. strata je dôsledkom rozhodovania (d) za určitej situácie (c). Tabuľka možných ziskov a strát:

	c^1	c^2	c^3
d^1	-7	8	12
d^2	-8	7	14
d^3	5	6	8

Postupovať v súlade s pravidlom maximin znamená voliť d^3 , lebo menší zisk 5 predstavuje lepší výsledok ako pri voľbe d^1 (d^2), ktorou síce môžeme prípadne získať 12 (14), ale rovnako môžeme stratiť 7 (8). Cieľom pravidla maximin (maximum minimorum) je odvrátiť najhorší výsledok (maximálnu možnú stratu), ktorý sa v behu udalostí môže dostať, a rozhodovať v závislosti na tejto perspektíve.

proti samotným aktérom a dokonale zmarí ich pôvodný racionálne konštruovaný projekt. Paradoxný charakter sociálneho konania podľa princípu platného pre individuálnu voľbu býva demonštrovaný na príklade tzv. *dilemy väzňov*. Nasledovný príbeh dvoch väzňov sa často uvádza v sociálno-teoretickej literatúre ako východiskový model pre analýzu najrozmanitejších dilemových situácií a rozhodovacích procesov a existuje názor, že ju možno priradiť k základným filozofickým paradigmám.

Väzňova dilema. Majme osoby A, B, ktoré sú obvinené zo spáchania závažného trestného činu a sú vypočúvané oddelene. Keďže vyšetrojúci sudca nemá k dispozícii dostatok vecných dôkazov, pokúša sa ich presvedčiť, aby sa priznali. Môžu si vybrať z týchto situácií:

1. Ak sa jeden z nich prizná a bude svedčiť proti druhému, bude prepustený, druhý však dostane desať rokov.
2. Ak sa priznajú obidvaja, každý dostane päť rokov.
3. Ak sa nepriznajú, budú obidvaja prepustení.

		B	
		N	P
A	N	0, 0	10,0
	P	0,10	5,5

(P = prizná sa, N = neprizná sa)

Ako racionálni egoisti budú obidvaja postupovať podľa pravidla maximin a priznajú sa. Podľa pravidla maximin v danej situácii – v ktorej ani jeden z nich nemôže viesť, ako sa rozhodne druhý, ani nemá možnosť ovplyvniť jeho voľbu – budú sa snažiť získať čo najviac, resp. stratiť čo najmenej. To môžu dosiahnuť iba voľbou *dominantnej stratégie*. Tomu, kto by volil inú stratégiu – nepriznal by sa – by hrozilo, že jeho voľba bude prekazená opačnou voľbou druhého, a teda dostane maximálny trest desať rokov. V dôsledku voľby dominantnej stratégie vyplývajúcej pre racionálneho egoistu z pravidla maximin teda obidvaja dostanú po 5 rokov.

Otázkou je, či sa rozhodovali správne, keď postupovali v súlade s týmto pravidlom a volili uvedenú stratégiu. Problém je v tom, že táto stratégia býva skutočne efektívna len v hre s nulovým výsledkom. V prípade „väzňov“ však ide v skutočnosti o hru s nenulovým výsledkom, lebo ak sa priznajú a usvedčia jeden druhého, dostanú (od sudcu) po 5 rokov trestu, ak nie, získajú spolu 10 rokov slobody. Optimálnym riešením tejto dilemy by bol prechod hráčov na *kooperatívnu stratégiu*.

Dilema väzňov sa uvádza ako príklad paradoxného charakteru konania racionálneho egoistu a zároveň ako kritika nadšeného akceptovania princípu *laissez faire* a klasického utilitaristického liberalizmu, podľa ktorého totalita jednotlivcov usilujúcich sa o vlastný individuálny prospech cestou svojich krátkodobých a priestorovo obmedzených kalkulácií je – vďaka pôsobeniu ekonomických zákonov vyplývajúcich z podmienok ekonomického trhu slobodnej konkurencie – optimálnou spoločenskou konfiguráciou pre realizáciu individuálneho blaha.

Súčasne to znamená aj kritické prehodnocovanie druhého princípu základného teoretického modelu klasického ekonomického liberalizmu, založeného na predpoklade o fungovaní automatizmov trhu vo voľnej konkurencii sociálnych aktérov, ako optimálnom variante vytvá-

rania dobre usporiadanej spoločnosti. Tu ide najmä o problematizovanie správnosti princípů „neviditeľnej ruky“, podľa ktorého jednotlivci pri sledovaní svojich vlastných záujmov vytvárajú v konečnom dôsledku všeobecné blaho. Podľa oponentov táto ruka funguje skôr ako „neviditeľná päsť“, ktorá dopadne na verejné blaho [4]. U väčšiny z nich však nejde o revitalizáciu antiliberalistických kolektivistických ideológií, ale o hľadanie nového liberálneho modelu spoločnosti, v ktorom sa ideál slobody nedostáva do neriešiteľnej kolízie s ideálom rovnosti.

„Tragédia obecného“. Kým dilema väzňov demonštruje kontraproduktívnu zabudovanú do konania racionálneho egoistu sledujúceho výlučne svoj vlastný individuálny záujem, centrálnym problémom tragédie obecného (*Tragedy of the Commons*) formulovanej *Garretom Hardinom* ([5], 1243-1248) je otázka, či možno zastaviť negatívny vývoj situácie v kritickom bode (t. j. či sú účastníci, v konkrétnom prípade majitelia kráv na obecnom pasienku, schopní zastaviť pád ešte predtým, než ich mechanizmus, ktorý sa už spustil, privedie k nezvratnému krachu, do neodvratnej katastrofy pre celú skupinu). Automatizmus katastrofického scenára je tu zabudovaný priamo v dominantnej stratégii a začína fungovať ihneď po jej spustení, v momente prechodu na nekooperatívnu stratégiu, a končí sa nakoniec absolútnou stratou a zánikom celej skupiny. Spoločný zisk skupiny majiteľov je najvyšší vtedy, keď všetci konajú kooperatívne. Čím viac účastníkov poruší dohodu a prejde na dominantnú stratégiu, tým viac poklesne spoločný zisk skupiny. Zisk nekooperujúcich sa síce vyvíja do určitého bodu pozitívne, po dosiahnutí kritického bodu však bude negatívny, nakoniec už absolútne.

Obecné pasienky sú tu metaforou verejných statkov a Hardin ju uvádza ako *pars pro toto* pri analýze aktuálnych problémov, ktoré sužujú ľudskú civilizáciu. Prírodné prostredie, rezervóar zdrojov nevyhnutných na reprodukciu základných životných podmienok ľudí a podmienok samého života predstavuje analogon obecného pasienku, kde opustenie kooperatívnej stratégie spustilo mechanizmus, ktorý sa skončil kolapsom. S rovnakým problémom je konfrontovaný každý ekonomický subjekt. Napríklad keď sa nejaký výrobca rozhodne zvýšiť výrobu a po rozbere očakávaných ziskov z výroby a strát na životnom prostredí zistí, že celkové zisky prevyšujú tú časť strát, ktorú bude musieť bezprostredne znášať; celkové straty sú síce vyššie, sú však rozptýlené na podstatne väčšiu oblasť a širší okruh ľudí. Výrobci sa teda oplatí konať podľa dominantnej stratégie. Keby sa výrobca napriek tomu rozhodol aj za cenu zvýšených investícií pre „ekologizáciu“ svojej výroby, čoskoro by musel zistiť, že pri absencii kooperatívneho správania konkurenčných firiem je jeho konanie neracionálne a jeho kooperatívna stratégia kontraproduktívna. Kontrafinalita kooperatívnej stratégie vo svete, ktorý charakterizuje prevaha dominantného konania, je reálnym faktorom, ktorý má stále rozhodujúci vplyv na plánovanie stratégií štátov nachádzajúcich sa v sieti zložitých vonkajších vzťahov. Pretrvávanie dominantných stratégií a malá ochota, resp. nedostatočný rozsah podmienok podporujúcich kooperatívne konanie v sociálnom správaní však zvyšuje riziko, že evolúcia tradičných foriem sociálnych aktivít dosiahne kritický bod, za ktorým už nebude ani rozsiahle uplatnenie kooperatívneho myslenia môcť zastaviť spustený automatizmus negatívneho vývoja celkovej bilancie ziskov a strát.

Výskumy analyzujúce dopady súčasného tempa priemyselného rastu na tempo znečisťovania životného prostredia ukazujú, že straty vyplývajúce zo zhoršovania ekologických podmienok majú relatívne vyššiu mieru rastu ako celkové zisky pochádzajúce zo zvyšovania priemyselnej výroby. Pri danom tempe rastu možno predpokladať, že existuje kritický bod, za ktorým straty budú prevyšovať zisky aj absolútne. Hardinov záver je, že súčasný človek je uzavretý v systéme, ktorý ho núti neobmedzene „zväčšovať svoje stádo“ vo svete, ktorý je obmedzený, a preto sa ženieme k zániku všetci, ktorí sa snažime nekonečne maximalizovať svoje výnosy v spoločnosti, ktorá verí v individuálnu slobodu ľudí.

Scenár opísaný Hardinom v *Tragédii obecného* sa opakuje všade tam, kde sociálni aktéri dostávajú vyšší zisk za voľbu dominantnej stratégie než za sociálne kooperatívnu voľbu.

Jednotlivec podieľajúci sa na užívaní verejných statkov koná podľa logiky dominantnej stratégie, pokiaľ sa správa ako *čierny pasažier* a snaží sa prenášať náklady nevyhnutné na ich udržiavanie na druhých. Najčastejšími situáciami, kedy dochádza k takémuto konaniu, sú každodenné prípady rozhodovania v istých, na pohľad nevýznamných morálnych dilemách. Súbor morálnych vzorov konania predstavuje tiež istý druh verejných statkov, na ktorých sa všetci podieľame, ktoré však sú nám k dispozícii vďaka tomu, že do nich sami svojím konaním prispievame a udržujeme ich.

Ide tu o dôležitý problém morálnej dimenzie konfliktových situácií, pre ktoré je charakteristická kolízia bezprostredných individuálnych záujmov s nepriamym záujmom určitej menšej alebo väčšej skupiny ľudí a o problém mechanizmu ich riešenia. Morálna porucha tohto mechanizmu sa prejavuje absenciou normy, ktorá by umožnila premostiť vzdialenosť medzi priamym a nepriamym ziskom v konaní individuálnych aktérov v prospech komunity v takých situáciách, kde by síce kooperatívne konanie vyžadovalo určitú minimálnu stratu zo strany jednotlivca, zároveň by však prinieslo vyšší zisk pre danú komunitu (čiže nepriamo aj preňho). Riešenie morálnych dilem negatívnym postojom podľa vzoru „čierneho pasažiera“ v masovom merítku v konkrétnych situáciách – ako všeobecne prijatý implicitný vzor správania – spúšťa reťazovú reakciu analogických postojov a konaní, a tým prispieva k deštrukcii mravných základov ľudského spoluzitia. Dynamika tejto fázy je už potom generovaná podľa eskalačného modelu.

Možnosti pozitívneho riešenia sociálnych dilem. Uvedené príklady dokumentujú negatívne riešenie sociálnych dilem ako dôsledok stratégie dominantného konania. Táto stratégia môže byť v zásade efektívna koniec-koncov len voči prírodnému svetu (aj to za predpokladu pomyselného, avšak nereálneho predpokladu nekonečnosti jeho zdrojov). Zdá sa, že čím viac sa zahusťuje časopriestor sociálneho konania a čím viac účastníkov definuje seba samých ako aktérov s vlastnou subjektivitou, tým častejšie bude zlyhávať orientácia na dominantné konanie a bude sa zrýchľovať dynamika konfliktov s perspektívou sebaničenia. Pozitívne riešenie sociálnych dilem by malo byť teda také, ktoré by umožnilo zastaviť automatizmy zabudované do logiky priebehu hry, ktoré, ak sa spustia, hrozia nezvratnou katastrofou pre účastníkov, presnejšie, ktoré môžu zabrániť tomu, aby rozhodovacie mechanizmy nabrali smer privádzajúci účastníkov do pasce.³ Sociálna dilema je takou rozhodovacou alebo konfliktovou situáciou, ktorej účastníci sa usilujú o maximálne uplatnenie vlastných partikulárnych záujmov, a pri tomto ich konaní existuje reálna hrozba, že ich straty budú nakoniec vyššie, než aké by boli za predpokladu kooperatívneho konania. Minimálnou požiadavkou pozitívneho riešenia sociálnych dilem je zabrániť tomu, aby sa tieto vymkli kontrole a po dosiahnutí určitého bodu prešli do fázy, v ktorej konanie sociálnych aktérov namiesto toho, aby prinieslo výsledok zodpovedajúci ich pôvodnému zámeru, začne dlhodobo pôsobiť proti nemu.

Jedným z predpokladov toho, aby účastníci dilemy mohli prejsť z pozície dominantnej stratégie ku kooperácii, je vzájomná dôvera a vedomie tejto dôvery u každého z nich (čiže nestačí, aby som ja chcel dôverovať druhému, súčasne treba, aby som si bol istý, že aj druhí mi dôverujú).

Pri voľbe optimálnej stratégie účastníci dilemy, ktorí sa musia rozhodovať každý osobitne a nezávisle na druhom, musia mať k tomu, aby sa rozhodli pre kooperáciu, určité informácie.

³ V zmysle chápania tohto termínu u J. Platta [8], ktorý ním označuje správanie, ktoré, hoci má bezprostredne pozitívne výnosy, dlhodobo vedie k stratám.

Musia najmä vedieť, že ostatným účastníkom je vlastná schopnosť racionálneho usudzovania a konania. Každý z účastníkov musí o druhom vedieť, že bude postupovať racionálne a nebude robiť principiálne *nevýkalkulovateľné* kroky. Musia mať informácie o vzájomnej zhode v posudzovaní východiskovej situácie; všetkým účastníkom musia byť známe „propozície hry“ a každý si musí byť istý, že aj ostatní ich poznajú a prijímajú; informácie o štruktúre záujmov, motívov, hodnôt a cieľov ostatných; informácie o informáciách, ktoré účastníci majú o sebe navzájom.

V dileme väzňov sa predpokladalo, že žiadny z nich nemá o druhom v podstate nijakú informáciu (dilema je konštruovaná zámerné tak, že sa nemusia ani len poznať). V reálnom živote pre získavanie a využívanie informácií existujú široké možnosti. Účastníci konfliktov tu nerozhodujú a nekonajú v izolovaných priestoroch (s výnimkou zámerného blokovania informačných tokov z jedného alebo druhého smeru). Veľmi často však delia ľudí predsudky, rozdiely v tradíciách a zvykoch, stavovské, triedne, etnické, konfesijné atď. bariéry. Skúmaním týchto bariér vzájomného poznávania a porozumenia, sebapoznávania a seba porozumenia, pôvodom, štruktúrou a funkciou sociálnych miskonceptov, sa sociálne vedy zaoberajú čoraz intenzívnejšie.

Výskumy zamerané na problematiku rozhodovania v dilemových a konfliktových situáciách však ukazujú, že pri vytváraní podmienok pozitívneho riešenia dilem netreba nevyhnutne pripisovať prvoradá význam epistemickej a morálnej roviny vzťahov dôvery a nedôvery: rovnaký heuristický efekt môže mať uvažovať o nich z pozície racionálneho egoistu, človeka-jednotlivca sledujúceho a realizujúceho svoje vlastné individuálne zámery racionálnymi metódami.

I keď voľný tok informácií a ich vzájomná výmena je nevyhnutným predpokladom pozitívneho riešenia sociálnych dilem, samy osebe nie sú dostatočnou podmienkou. Pre navodenie kooperačných stratégií a vytváranie kooperačných foriem správania a konania sociálnych aktérov chýbajú veľmi často nie predovšetkým nové alebo adekvátnejšie informácie, ale objektívne podmienky spolupráce. Bezprostredná voľba kooperatívnej stratégie je málo pravdepodobná, ak je konanie aktérov motivované rozpornými záujmami. Charakteristickou črtou sociálnych dilem v reálnom živote je, že zisk jedného alebo skupiny účastníkov môže relatívne dlho prevyšovať podiel celkových strát širšej komunity pripadajúci na týchto účastníkov. V uvádzaných príkladoch výrobca bude zvyšovať výrobu bez ohľadu na to, že straty, ktoré týmto svojím počínaním spôsobuje, môžu byť podstatne vyššie a nemusia byť kompenzované zvýšeným ziskom. V dileme *Tragédia obecného* majiteľa budú jeden za druhým prechádzať na dominantnú stratégiu, pokiaľ ich celkové zisky budú vyššie ako časť celkového súhrnu spôsobených strát pripadajúca na jedného majiteľa.

Jedným z predpokladov prechodu aktérov na kooperáciu v jednom i druhom prípade by mohlo byť prenesenie všetkých alebo aspoň dostatočne vysokého podielu spôsobených strát na nich, aby tieto nijako neboli vyššie ako zisky plynúce z nekooperatívneho správania. Podmienka vzájomnej informovanosti a dôvery by tak bola rozšírená o isté regulatívy, zahŕňajúce spätnú väzbu strát, ktoré by takéto konanie usmerňovali a podporovali tak, aby sa aktér sám vzdal svojej predchádzajúcej dominantnej stratégie v prospech kooperatívneho správania a konania. Hardin a mnohí ďalší túto podmienku formulujú ako „vzájomne odsúhlasené vzájomné donucovanie“.

Slabou stránkou tejto podmienky je, že predpokladá existenciu všemohúcej a všadeprítomnej donucovacej moci, a teda v podmienkach neprítomnosti centrálnej autority by nemusela fungovať. Tento nedostatok sa ďalší pokúšajú odstrániť stratégiami odvodenými z *opakovanej dilemy väzňov*. Ako najúspešnejšia sa ukázala v rámci série počítačových turnajov pomerne jednoduchá stratégia TIT FOR TAT („oko za oko“) spočívajúca na princípe reciprocity: aktéri odpovedajú na kooperáciu kooperáciou, na nekooperáciu nekooperáciou ([1], 109-140). Aktér konajúci podľa TFT nikdy nekoná dominantne ako prvý, nekooperatívne konanie

partnera však opätuje rovnakým konaním a súčasne je ochotný na najbližší ústretový krok protivníka odpovedať obnovením kooperácie. Jeho charakteristickými znakmi sú teda prívetivosť, schopnosť zabúdať na minulé krivdy, odplata reciprocitou a z toho vyplývajúca kalkulatiteľnosť krokov. Najdôležitejšou vlastnosťou aktéra konajúceho podľa TFT, ktorá integruje všetky uvedené znaky, by však mohla byť istá vnútorná jednota jeho životného plánu a životného sveta. Len ak ňou disponujeme, sme schopní konať v súlade s prijatými normami aj v neprítomnosti hrozby alebo donucovania. Konáme spravdila určitým spôsobom prvotne nie kvôli niečomu, ale preto, čo sme: slušní ľudia, ktorí nekradneme, nejazdíme načierno a nerozhadzujeme smeti nielen preto, že sa bojíme trestu.

LITERATÚRA:

- [1] AXELROD, R.: *The Evolution of Cooperation*. New York 1984.
- [2] BUCHANAN, J. M.: *The Limits of Liberty. Between Anarchy and Leviathan*. Chicago Press 1975.
- [3] DAWES, R. M.: *Social Dilemmas*. In: *Annual Review of Psychology* 1980, 31, 169-193.
- [4] HANKISS, E.: *Társadalmi csapdák*. Budapešť 1983. (Pozri Slovenské pohľady 1992, č. 12.)
- [5] HARDIN, G.: *The Tragedy of the Commons*. In: *Science* vol. 162 (1968), č. 3859.
- [6] KOHÁK, E.: *Pražské přednášky. Život v pravdě a moderní skepse*. Praha 1990.
- [7] LUCE, R. D. - RAIFFA, H.: *Games and decisions*. New York 1957.
- [8] PLATT, J.: *Social Traps*. In: *American Psychologist*, august 1973.
- [9] RAPOPORT, A.: *Fights, Games and Debates*. Ann Arbor 1960.
- [10] RAPOPORT, A.: *Théorie des jeux à deux personnes*. Paríž 1969.
- [11] RAWLS J.: *A Theory of Justice*. New York 1971.

OPRAVA

V stati J. Siváka *Husserl – filozof, pedagóg, vedec a spisovateľ II* v č. 2/1994 sa vyskytlo niekoľko technických chýb:

na s. 117, 3. riadok zdola má byť W. Heisenberga (a nie Reisenberga, ako je nesprávne vytlačené)

na s. 118 v pozn. 26 má byť správne: ... vychádza od r.1950;

na s. 121, 2. riadok zhora má byť S. IJsseling (a nie S. Ijsseling)

na s. 123 v pozn. 43 má byť M. Nijhoff, 1976.

Čitateľom sa ospravedľujeme a prosíme ich, aby si text v tomto zmysle opravili.

Redakcia